

DR. A. POČIULPAITĖ
Lietuvos liaudies kultūros centras

DABARTINĖS KRYŽDIRBYSTĖS TENDENCIJOS

Straipsnyje analizuojamos aktualios šiandienos kryždirbystės problemos, ypač jos santykis su senaisiais tradiciniais kryžiais. Išryškinama dabartinė Lietuvos panorama, išskiriant joje kelis sluoksnius liaudies medinių paminklų: tebestovinčius senuosius, sovietiniais metais pastatytus (ir dabar dar tebestatamus) pasaulietinio turinio statinius ir atgimusių dabartinę kryždirbystę (senuosius klasikinius ir modernius jos pavidalus).

Didelę straipsnio dalį užima išlikusio paveldo likimo analizė: tebesitęsiantis nykimas, restauravimo ir taisymo problemos. Akcentuojamas paveldo išsaugojimas perkeliant senuosius kryžius į muziejų saugyklas, o jų vietoje pastatant kopijas. Kalbama ir apie sunykusių kryžių atstatymą.

Dabartinių statinių analizėje vyrauja santykio su paveldu aspektas. Čia išskiriama kaip savarankiški reiškiniai statinių sancaupos: planingai pastatyti ansambliai ir savaime susiformavę telkiniai, t.y. kryžių kalneliai.

Straipsnyje ypač pabrėžiamas lietuvių kryždirbystės gyvybingumas, kuris rodo, kad ji yra prigimtinis lietuvių dvasinės ir meninės raiškos bruožas, taip pat dvasingumas ir meniškumas, subrandinęs ją kaip žmonijos žodinio ir nematerialaus paveldo šedevrą.

Lietuvių kryžiai visada traukė keliautojų, menininkų, etnografų ir kitų sričių mokslininkų dėmesį, apie juos palyginti nemažai rašyta, nors kai kurios specifinės problemos – regioniško, santykio su bažnytine daile, liaudies papročiais ir t.t. – mažai tėra aptartos. Netgi jos formų klasifikacijos pagrindai nėra iki šiolei nusistovėję. Juo labiau beveik visai netyrinėta dabartinė kryždirbystė, ypač Atgimimo laikas.

Į UNESCO sudarinėjamą žmonijos žodinio ir nematerialaus paveldo šedevrų sąrašą lietuvių kryždirbystė pateko tarp devyniolikos kitų unikalių pasaulio etninės kultūros reiškinų, tokių kaip gruzinų polifoninis ir filipiniečių rečitatyvinis dainavimas, Sicilijos lėlių ir japonų Nogaku teatrai, korėjiečių ritualai, Oruro karnavalas, ypač savitų kultūrinių erdvių arealai Maroke, Gvinėjoje, Uzbekistane ir t.t. Lietuvių kryždirbystė kaip kultūrinės raiškos forma šedevrų sąrašė vadinama „Kryžių kūrimas ir jų simbolizmas“.

Šiandien labai aktualu atskleisti dabartinės kryždirbystės santykį su klasikiniu paveldu bei sovietmečio pasaulietinio turinio mediniais liau-

dies paminklais, nes visa tai, kartais netgi paradoksaliu būdu, yra susiję ir liudija kryžių bei koplytėlių statymo tradicijų gyvybingumą.

Dabartinė lietuvių kryždirbystė yra unikali tuo, kad tai nėra koks nors prikeltas iš užmaršties liaudies kultūros reiškinys, ji egzistuoja kaip senosios klasikinės kryždirbystės tąsa. Apskritai visa lietuvių kryždirbystės istorija kalba apie jos atsparumą nepalankioms išorinėms aplinkybėms. Kaip žinome, ne kartą sakralinių krikščioniškų liaudies medinių paminklų statymą varžė įvairūs draudimai, tačiau net ir nepalankiausios sąlygos jų ne tik nesunaikindavo, bet net atverdavo naujas galimybes, tarsi suteikdavo naują kokybę. Tarp draudimų reikėtų ypač išskirti du laikotarpis: XIX a. pabaigos posukiliminį ir sovietinės okupacijos. Caro valdžia buvo uždraudusi statyti naujus ir remontuoti griūvančius kryžius nešventintose vietose, t.y. ne kapinėse ir ne šventoriuose. Šis draudimas, nors ir griežtas, vis dėlto toli gražu neprilygo sovietmečio represijoms.

Pokario metais buvo naikinami ir nyko neprižiūrimi senieji kryžiai, griaujami naujai pastatytieji, išsinešiojamos skulptūrėlės iš senųjų kryžių ir koplytėlių namų papuošimui ar tiesiog išvagamoms. Visiems žinoma, kad tokia unikali liaudies paminklų sankaupa, kaip Kryžių kalnas, ne kartą buvo sulyginta su žeme, taip pat daugelis kitų valdžios organizuoto naikinimo faktų. Taigi nepalankesnių sąlygų kryždirbystei, kaip ir kitoms religinės bei tautinės kultūros apraiškoms, vargu ar gali būti.

Palyginti negausią klasikinio kryždirbystės paveldo dalį išgelbejo muziejininkai, savo ataklumu ir pastangomis šimtus kryžiuose, koplytėlėse buvusių liaudies skulptūrėlių „apgyvendinę“ savo saugyklose. Iš jų po keliolika būdingiausių būdavo rodoma nuolatinėse ekspozicijose ir specializuotose parodose, publikacijose. Šalia negausių išlikusių senųjų kryžių tai buvo vienintelis šaltinis šiek tiek pažinti tradicinę kryždirbystę, tiksliau – skulptūrinę jos dalį.

Kad ir kaip keistai atrodytų, realybė pasirodė esanti tokia, kad mediniai paminklai greičiausiai retėjo ir beveik išnyko kapinėse. Jų vietą užėmė įvairūs cementiniai, betoniniai liejiniai, akmens plokštės ir rieduliai, tarp kurių pasitaikydavo ir viena kita skulptūrinė kompozicija, daugiausia skulptorių profesionalų darbo.

Sovietmečiu atsirado vadinamoji liaudies monumentalistika – pasaulietinio turinio medžio skulptūrų ansambliai (vėliau ir pavieniai statiniai), kuriems pradžių davė Ablinga. Apie šį reiškinį yra nemažai rašyta, girta ir peikta, tačiau jo ypatybės, įtaka XX a. II pusės liaudies memorialistikos, iš dalies ir Atgimimo metų kryždirbystės raidai dar nėra pakankamai ištirta.

Suprantama, pasaulietinio turinio statiniams netiko tradicinės formos, pagaliau jų atvirai naudoti aštuntojo dešimtmečio pradžioje (Ablin-

ga sukurta 1972 m.) ir nebūtų buvę leista. Todėl pirmiausia atsirado vadinamoji stulpinė skulptūra, t.y. žmogaus figūra (viena ar kelios), kuri buvo drožiama per visą medžio (daugiausia, žinoma, ažuolo) kamieno ilgį. Tokio tipo statinio formai, proporcijoms subalansuoti reikėjo didelio talento, galiausiai nebuvo ir tokio pobūdžio kūrybos patirties (nebuvo susiformavęs tipažas, siužetai, ikonografija ir kt.). Jau kuriant Ablingą buvo akivaizdu, jog grynai skulptūrinis liaudiškojo paminklo išraiškos būdas nepakankamas, todėl jau čia kai kuriuose statiniuose panaudoti tradiciniai stogeliai, prie kurių „prilipo“ ir geležinės viršūnės, primenančios, o dažniausiai kartojančios senųjų geležinių kryžių pavidalus (ypač tuos, kuriuose neakcentuojama kryžma, t.y. vadinamąsias „saulutes“).

Liaudies monumentalistika evoliucionavo keliomis kryptimis, tačiau akivaizdu, jog suartėjimas su klasikinės kryždirbystės paveldu vyko per formą. Pirmuosiuose ansambliuose ir pavieniuose pasaulietiniuose paminkluose vyravo apvalioji skulptūra (arba siužetas bei jo herojai išraižomi, drožiami bareljefu ar horeljefu), architektūriniai elementai buvo minimalūs, naudojami kaip priemonė apsaugoti skulptūriniam dariniui nuo naikinamo atmosferos poveikio. Palaiptams jų reikšmė statinio struktūroje didėjo, skulptūros vis labiau „slėpėsi“ po sudėtingesniais stogeliais, buvo „apauginamos“ įvairiais dekoratyviniais elementais. Dėl to stulpo siluetas išsiplėtė į erdvę, pasidarė nepalyginti išraiškingesnis. Ėmus naudoti ir plėtoti klasikinius stogelių pavidalus, kitokių dekoratyvinių bei architektūrinių elementų konstrukcijas, atsirado paradoksas: tradiciniai stogeliai, stoginėlių, koplytėlių atmainos bei geležinių kryžių atkartojimai buvo susieti su pasauliečių žmonių, dažnai nieko bendra neturinčių su krikščioniškais idealais, atvaizdais.

Įdomu, kad būtent pasaulietiniuose liaudies mediniuose paminkluose buvo labai įvairiai panaudoti ir išplėtoti V.Svirskio kryžiaus sandaros atradimai, visiškai nauji skulptūrinių ir architektūrinių elementų santykio sprendimo būdai, vienalytė skulptūrinės ir architektūrinės paminklo dalies drožyba. Galbūt tai nulėmė skulptūrinė V.Svirskio meninė mąstysena.

Neteisinga būtų teigti, jog pokario metais ir vėliau, išsiplėtojus pasaulietinio turinio liaudies monumentalistikai, tradicinių kryžių ir koplytėlių iš viso nebuvo statoma (pravartu prisiminti, kaip atgijo bent du kartus su žeme sulygintas Kryžių kalnas, visiškai savita klasikinės tradicijos kryždirbystės atmaina). Kryžiai statyti tokiose vietose, kur sunkiau svetimai rankai šeiminkauti, kur, nors ir slaptai, be leidimo atsiradusius, buvo ne taip paprasta nugriauti (šventoriuose, rečiau kapinėse). Šie pokario metų sakraliniai krikščioniškieji paminklai ir yra toji tiesioginė gija, kuri Atgimimo metų kryždirbystę susiejo su paveldu.

Atgimimo metų sakralinio krikščioniško turinio liaudies medinių statinių panoramoje didžiąją dalį sudaro tradicinių formų paminklai: kryžiai (kryžmiški ir stoginiai), koplytstulpiai ir koplytėlės. Šalia jų egzistuoja ir liaudies monumentalistikos palikimas, kuris vertintinas kaip prievartinė kryždirbystės tradicijų transformacija ir kurio formos nesunyko, o rutuliojasi toliau kaip memorialinės ir kitokios paskirties pasaulietinio turinio liaudies eksterjero kūryba (beje, liaudies monumentalistikos formos naudojamos ir tradicinio sakralinio turinio statiniuose). Ši kryptis analizuotina atskirai.

Taigi dabartinis medinių liaudies meistrų sukurtų paminklų vaizdas nėra vienalytis ir vienaprasmiškas; jis labai stipriai susijęs su klasikinėmis kryždirbystės tradicijomis. Čia derėtų prisiminti dar vieną būdingą kryždirbystės bruožą, deja, irgi gana menkai ištirtą.

Kryždirbystė, kaip, beje, ir daugelis kitų liaudies meno reiškinių, yra unikali tuo, kad neišsitemia statinio atsiradimu, jo išorine forma ar elementaria priežiūra. Iškilus kryžiui ar kokios kitos tradicinės formos paminklui, su jo tolesniu egzistavimu susisieja daugelis kitų paprotinių, religinių, apeiginių dalykų, atskleidžiančių ir atskiro žmogaus, ir bendruomenės, ir visos tautos ne tik estetines, kultūrinės, bet ir dvasines, religines nuostatas. Liaudišką statinį bei jį užpildančias ir įprasminančias skulptūras vertinti vien estetinėmis kategorijomis būtų tolygu jo nuskurdinimui, tarsi išvilkimui iš drabužių. Toji nuogybė ilgainiui sukeltų bėdėjimąsi. Todėl netgi kalbant grynai apie kryžių, koplytėlių, juos užpildančių skulptūrėlių formos raidą, neužmirština, jog tai tėra viena dalis lietuvių liaudies kultūros reiškinio, kuris pastaruoju metu gavo apibendrinantį kryždirbystės vardą (sovietmetyje klasikinė kryždirbystė buvo vadinama liaudies mažąja architektūra, o pokary atsiradę pasaulietinio turinio statiniai, kaip minėta, – liaudies monumentalistika).

Toliau natūralioje erdvėje (laukuose, kaimuose, miesteliuose, kapinėse, šventoriuose ir t.t.) esančius paminklus verta patogumo dėlei apžvelgti pagal jų atskirus sluoksnius ir posluoksnius, tarsi kokius saugotinių brangenybų klodus. Labai ryškiai, kaip minėta, išvelgiami išlikusio paveldo ir dabartinių statinių klodai. Nuo požiūrio į pirmąjį nemažai priklauso ir senųjų statinių likimas, ir iš dalies naujųjų pavidalai bei ateities perspektyvos.

PAVELDAS

NYKIMO PROCESO TAŠA. Kryždirbystės paveldo objektai dar sovietmečiu (nors didelė dalis jų buvo sunaikinta) oficialiai kaip liaudies kultū-

ros faktai pagal tuometinę klasifikaciją buvo laikomi respublikinės reikšmės paminklais, kuriems garantuojama valstybės apsauga ir globa (tai skelbė specialios lentelės), buvo sudaryti jų sąrašai ir pan. Nepriklausomybės metais jų kaip vertingų paminklų statusas nepasikeitė. Tai buvo ir, deja, tebėra teorinė sauga, nes ji, įpareigodama paminklo savininką arba globėją juo rūpintis ir saugoti, neapdraudžia ir neapsaugo nuo vagysčių (ypač senųjų skulptūrėlių). Liaudies paminklinių statinių priklausomybė taip pat ne visada aiški, ne visi paminklai turi konkretų įvardytą savininką ir dažnai dėl to nyksta, nesulaukdami remonto ar bent konservavimo. Artimiausiu metu nesiėmus priemonių, tokių statinių po metų kitų visai nebeliks. Kaip itin ryškius, deja, toli gražu ne vienintelius, nykstančių paminklų pavyzdžius galima paminėti Nemajūnų kapinių tiesiog chrestomatinius dzūkiškus kryžius ar žemaitišką koplytėlę, stovinčią ant akmens, vadinamo Dievo stalu, giliai miške, Plungės rajone.

Šiuo metu Lietuvos kultūros paveldo centras daro savotišką šios srities liaudiškojo palikimo reviziją: tikslina jų sąrašus, įvertina būklę, nustatinėja savininkus ir pasirašo su jais atitinkamas sutartis dėl elgesio su paminklu ir t.t. Darbas vyksta lėtai, nes trūksta ir žmonių, ir lėšų.

Painūs kartais ir konkrečius savininko santykiai su paminklu. Sakysim, sodybos, kurioje yra toks paminklas, kaip jo tėvų ar senelių palikimas, šeimnininkas, neapsikęsdamas apšepusios statinio išvaizdos, kartkartėmis bando savarankiškai paremontuoti, perdažyti, palopyti yrančius elementus. Šie, sakyčiau, savamoksliai taisinėjimai pailgina statinio amžių, tačiau paslepia arba net sunaikina dalį autentiškų jo bruožų.

KONSERVAVIMAS, RESTAURAVIMAS. Konservuojant paminklą, užfiksuojama, tiksliau – stabilizuojama jo būklė, jis apsaugomas nuo tolesnio irimo. Profesionalus restauravimas prikelia paminklą naujam gyvenimui, atidengia kiek įmanoma pirminių autentiškų jo bruožų. Tačiau ir konservavimo, ir restauravimo mastai nėra dideli. Tarp pastarųjų metų ryškesnių restauracijų reikėtų paminėti keletą V.Svirskio kryžių Kėdainių rajone, T. Miškinio kryžius Zervynose ir Mančiagirės kaimo kapinaitėse.

Vis dažniau restauravimo darbų imasi rajonų kultūros įstaigos, paprastai tam darbui pasitelkdamos vietos specialistus. Kol kas nėra tikslių duomenų apie tokio darbo apimtį visoje Lietuvoje bei jo kokybę ir ypač apie parengiamąjį restauravimo etapą – išsamius paminklo tyrimus. Neretai restauravimas tėra rūpestingas remontas.

KOPIJAVIMAS. Tai visiškai naujas paveldo apsaugos suvokimas ir traktavimas, kai išlikusieji paminklai ne tik išsaugomi, bet ir savotiškai atgaivinami.

Šio paveldo apsaugos būdo esmę sudaro tai, kad senieji, ypač vertingi, kryžiai perkeliama po stogu (į muziejus ar specialias patalpas), o jų vietoje pastatomos tikslios kopijos. Tai nėra visai naujas dalykas – didieji Lietuvos muziejai taip yra padarę su dalimi V.Svirskio darbų bei vienu kitu stogastulpiu, dzūkišku kryžiumi ir pan. Vertingiausių senųjų paminklų kopijas yra darę ir kai kurie rajonų muziejai, pasitelkę savus medžio drožėjus. Vieni pirmųjų kopijavimo darbų yra ėmęsi Prienų liaudies meistrai. Tarp jų darbų galima paminėti Žiūronių kaimo kryžių, P.Tamašausko kryžių Vilkaviškyje ir kt. Bene daugiausia senųjų kryžių, ypač V.Svirskio, kopijų yra Rumšiškėse, Liaudies buities muziejuje (šių funkcija kitokia, nei kopijų pastatymas buvusiųjų vietoje).

Apskritai ne vienoje bažnyčioje ar kapinių koplyčioje galima rasti čia perkeltą seną kryžių ar koplytėlę. Be abejo, labiau išplėsti šį darbą sunkoka dėl tokių eksponatų gabaritų. Kita vertus, tapęs eksponatu statinys „ištraukiamas“ iš jo natūralios aplinkos, praranda savo funkciją, tampa estetinė, menine vertybe. Nepaisant tokio liaudies sakralinio paminklo „išvilkimo“ iš paprotinių ir gyvenimiškų rūbų, kai kurių paminklų perkėlimas po stogu neišvengiamas ir yra vienintelis būdas jį išsaugoti.

Antrininko (kopijos) atsiradimas nukeltojo vietoje išsaugo ir statinio funkciją, ir jo reikšmę aplinkai. Gera kopija, kurioje, kaip ir profesionaliai restauruojant, siekiama atkurti perkeliama paminklo ne dabartinę, o pirminę išvaizdą, tarsi prikelia jį naujam gyvenimui, ir tik prityręs specialistas gali pasakyti, jog tai ne originalas. Žinoma, kopijuoti V.Svirskio kryžius yra labai sunku, kaip ir bet kurio kito didžio meistro darbą.

Viena didžiausių problemų ir yra ne tik parinkti talentingą meistrą kopijai padaryti – labai svarbu, kad meistro kūrybinis braižas būtų artimas kopijuojamo statinio stiliui.

Sunkiausia atkartoti senąsias skulptūreles, atkurti autentišką ir jų, ir viso statinio koloritą. Kaip žinome, visi senieji statiniai ir jų skulptūrėlės buvo dažyti, tačiau laikas kartais nėra palikęs pirmąsias polichromijos pėdsakų ar bent juos labai sunku išvelgti pro daugybę dažų sluoksnių. Kopija paprastai suspindi labai ryškiomis spalvomis, kartais gerokai neįprastomis dabartinio žmogaus akims, besižavinčioms nedažyto medžio paviršiaus grožiu.

Kopijavimo kelias yra problemiškas ne tik dėl kopijos tikslumo, kopijuotojo meistriškumo ir kt. Vienas dalykas yra statyti tokią kopiją muziejaus teritorijoje ir visai kitas – autentiškoje vietoje. Tačiau kopijavimas, kuris turėtų būti grindžiamas išsamiais profesionaliais tyrimais, yra svarbus būdas praturtinti dabartinį peizažą tais tradicijų atspindžiais, kurie šalia dabartinių statinių liudytų jų grožį kaip siekiamybę, būtų savotiš-

kas visiems matomas atskaitos taškas vertinant dabartinę šios srities liaudies kūrybą.

ATSTATYMAS. Daugelyje vietų, kur anksčiau stovėjo senieji kryžiai, dabar atsirado nauji, primenantys juos, sunykusius arba sunaikintus. Ypač daug atstatoma ir atstatyta kaimų, religinių, jaunimo ir kt. organizacijų kryžių.

Atstatant naudojamos išlikusiomis nuotraukomis, juos mačiusių ar net stačiusių žmonių prisiminimais, pasakojimais. Suprantama, atmintis ne visada išlaiko tikslų vaizdą, ypač dekorą, skulptūrėlių ir pan. Todėl pagal tokius šaltinius atkurto statinio negalima laikyti kopija ar autentiškojo antrininku. Dažniausiai tai yra gana laisva senojo kryžiaus pavidalo interpretacija. Ji, be abejo, vertinga dėl daugelio priežasčių: atkuriamas prarastas tam tikros erdvės sakralumas, prisimenamos kryždirbystės tradicijos, o pats statinys, kurio estetiškos, meninės ypatybės priklauso nuo jį stačiusio meistro talento bei meistriškumo, tampa svarbiu kultūros faktu. Be kita ko, jo statymo procesas savotiškai suburia kaimo bendruomenę ar kurį kitą kolektyvą, kurio iniciatyva atstatomas senasis paminklas.

Ten, kur neišlikę senojo statinio nuotraukų, o žmonių prisiminimai labai migloti arba tiesiog nekliamas uždavinys atkurti pirmąjį jo vaizdą, paprastai buvusiųjų liaudies medinių paminklų vietoje statomi visiškai nauji. Su buvusiais juos sieja tik vieta, atgaivinta intencija ir pasikirtis. Visais kitais atžvilgiais jie jau priskirtini naujai sukurtųjų grupei.

NAUJIEJI KRYŽIAI IR KOPLYTĖLĖS

Naujų kryžių, koplytėlių, skulptūrinių ir kitokių formų kompozicijų pastatyta daugiausia. Tiesa, mūsų šalies teritorijoje jie pasiskirstę netolygiai ir to netolygumo priežastys bei jų sąsajos su kryžių statymo tradicijomis praeityje nėra ne tik neištirtos, bet kol kas netgi netyrinėtos. Galima tik spėti, jog toks netolygumas turi, matyt, kažką bendra ir su regioninėmis kryždirbystės tradicijomis bei kaimo bendruomenės gyvenimo raida.

Atstatinėti ir statyti naujus kaimo kryžius, medžio paminklu pažymėti atmintinas vietas bei įvykius tapo daugiau ar mažiau įprasta visoje Lietuvoje. Naujų kryžių skaičiaus nevienodumas ypač ryškus tokiose specifinėse vietose kaip kapinės. Labai daug medinių antkapinių paminklų statoma Dzūkijoje, kiek mažiau Suvalkijoje ir Aukštaitijoje, o itin senas kryždirbystės tradicijas turinčios Žemaitijos kapinėse medinių paminklų labai nedaug (tiesa, čia daugiau nei kitur Lietuvoje išlikę senųjų medinių kryžių ir koplytėlių).

Dabartinių kryžių ir kitokių paminklų gausybėje bei įvairovėje išskiria pavieniai kryžiai, taip pat jų sankaupos arba kompleksai. Šių esama dvejopų: dirbtinai, organizuotu būdu sukurtų (jas vadiname ansambliais) bei savaiminių (nuo seno susidariusių ir naujai besiformuojančių), dažniausiai vadinamų Kryžių kalneliais.

PAVIENIAI STATINIAI. Jie ir formų, ir santykio su klasikinės kryždirbystės tradicijomis atžvilgiu yra margiausi. Tai tradicinių formų statiniai (kryžmiški ir stoginiai kryžiai/stogastulpiai, koplytstulpiai, koplytėlės; pastarųjų statoma palyginti nedaug), modernizuotos pagal V. Svirskį kryžių ir koplytstulpių formos, dabartiniai dariniai (skulptūros, skulptūriniai stogastulpiai ir koplytstulpiai). Pagal tematiką vyrauja tradicinio sakralinio turinio statiniai, tačiau tebestatoma ir pasaulietinių paminklų (tai, be kita ko, liudija, kad pasaulietinės monumentalistikos formos įsitvirtino kaip kūrybos metodas).

Formos požiūriu naujieji mediniai paminklai labai įvairūs, jų santykis su tradicijomis skirtingas. Aiškumo dėlei galima išskirti keletą ryškesnių grupių, kurios tam tikra prasme atitinka ir dabartinės kryždirbystės tendencijas:

a) statiniai, atkartojantys senąsias klasikines formas. Nors tai dažniausiai nėra kurio nors konkretaus statinio kopijos, jų struktūra, dekoras, funkcija tiksliai atitinka tradicijas. Kaip pavyzdį būtų galima paminėti P.Kaziūno ir kai kurių kitų Aukštaitijos meistrų kryžmiškus bei stoginius kryžius, kai kuriuos G. Dudaičio darbus, įkūnijančius klasikinių dzūkiškų kryžių bruožus ir kt.;

b) laisvos kūrybos statiniai, tačiau turintys aiškius regioninių ar net lokalinių tradicijų bruožus (laikomasi tradicinės statinio struktūros, dekoruoto komponavimo ir kt.). Tokio pobūdžio darbus galima vertinti kaip tam tikrą tradicijų variaciją;

c) statiniai, laisvai interpretuojantys tradicinės kryždirbystės ypatybes. Tokio pobūdžio paminklai ryškiai atskleidžia individualų autoriaus braižą, savitą statinio struktūros sampratą, tačiau jų sandaroje dar nesunkiai išvelgiamos tradicijų gijos;

d) visiškai naujų, netradicinių formų statiniai. Jų daug ir įvairių, nelengvai sudedamų į klasifikacijos schemas. Kaip ryškiausių darinius galima paminėti stulpinę skulptūrą, įvairias reljefines, bareljefines kompozicijas, dekoruotas, skulptūriniais elementais praturtintas medžio stelas ir t.t. Kartais toks naujoviškas paminklas komponuojamas iš kelių dalių, kaip ansamblis, jam panaudojamos netradicinės medžiagos, dekoras ir kt. Tarp šių statinių vyrauja pasaulietinio turinio paminklai, artimi liaudies monumentalistikai.

Statinio konstrukcijos atžvilgiu akivaizdu, jog vis dažniau naudojamos monolitinės struktūros, t.y. architektūrinė ir skulptūrinė statinio dalis drožiama iš vientiso medžio. Elementai, kurie įprastai būdavo montuojami, net skulptūrelės dabar drožiami iš vientiso medžio kamieno (antai stulpas ir koplytėlė koplytstulpyje dabar suformuojama iš vieno medžio gabalo ir uždengiama stogeliu ir pan.). Iki šiolei dažniausiai montuojamas kryžmos dekoras – nimbas, spinduliai ar kokia kitokia dekoratyvi kompozicija, bet ir čia jau pastebimi bandymai panaudoti skydus, plokštes, jų paviršiuje išraižant ar išdrožiant dekoru motyvus. Lygiai taip pat bandoma Nukryžiuotojo skulptūrelę raižyti ar drožti bareljefu, horeljefu.

Dabartinė medžio apdirbimo technika leidžia operuoti didelėmis medžiagos masėmis, be to, montavimas atima daug laiko, o iš to paties medžio išdrožta skulptūra sunkiau pavagiama nei maža atskira statulėlė. Be to, statiniuose mažėja pačių skulptūrų, dažniausiai pasitenkinama viena ar dviem trim, jeigu to reikalauja pasirinkta tema. Viena vertus, taip tarsi išvengiama perkrovimo, įvairios tematikos skulptūrėlių sankaupos, paminklas tampa lyg ir vientisesnis kompoziciniu atžvilgiu, tačiau, ypač monolitinio būdu drožiant skulptūras, jo prasmė savotiškai susiaureja, pasidaro nebeįmanoma jo papildyti naujomis kitokių siužetų skulptūrelėmis, taigi jis pasidaro tarsi galutinai užbaigtas ir uždaras bet kokiam tęsinui.

Kita vertus, dabartiniai liaudies paminklai turtėja siužetų, gausėja vaizduojamų asmenų pasirinkimas. Šitai akivaizdu palyginus pirmųjų Atgimimo metų sakralinius statinius, kuriuose dominavo Rūpintojėlis, su pastatytais pastaruoju penkmečiu. Tiesa, vaizduojamųjų šventųjų ar Kristaus bei Švč. M. Marijos siužetų dar nėra tiek daug, kaip, sakykim, XIX a. Atsiranda ir vienas kitas naujas ar naujai traktuojamas siužetas.

Šito, deja, negalima pasakyti apie dekorą, ypač ornamentiką, kuri gerokai skurdesnė nei klasikiniu laikotarpiu. Meistrai, atrodo, labai menkai tepasisėmė iš tradicijų. Be to, neretai ir meninis bei techninis dekoru atlikimas (drožimas, raižymas, pjaustymas) yra grubus, ornamento motyvai nekūrybiškai atkartojami. Kartais dekoru elementai nedera prie statinio formos, o kartais naudojama daugybė skirtingų ornamentų, kurie nesudaro vientiso derinio, užgožia statinio formas bei skulptūras ir pan. Kitaip tariant, pažeidžiamas saiko dėsnis, kuris taip nuostabiai išlaikomas tradiciniuose klasikiniuose statiniuose.

SANKAUPOS, KOMPLEKSAI. Kryžių ar kitokių formų liaudiškų statinių sankaupomis, kompleksais paprastai laikomos vietos, kurias žymi bent jau 8–10 paminklų. Jų šiandien daug, nors jie nevienodai pasiskirstę Lietuvos teritorijoje. Tą netolygumą sunku būtų paaiškinti kokiais nors dėsniais, greičiausiai tai susiformavo savaime.

Sankaupos, kompleksai pagal jų sukūrimo pobūdį dvejopi – atsiradę kaip organizuotų pastangų ir tam tikrų veiksmų rezultatas ir susidarę savaime, spontaniškai. Pirmąja organizuota sankaupa, matyt, reikėtų laikyti kryžius Kaune, Karo muziejaus sodelyje, pastatytus dar prieš karą, o ryškiausia savaimine sankaupa – Kryžių kalną, kurio pradžios reikėtų ieškoti XIX a.

a) *Organizuotos sankaupos*. Kaip jau minėta ir nemažai rašyta, organizuotos liaudiškų paminklų, tiesa, pasaulietinės tematikos, sankaupos – vadinamieji liaudies monumentalistikos ansambliai – itin intensyviai kurti sovietmečiu. Plačiau prie jų nesustojant, reikėtų tik pabrėžti, kad jie atsirado savotišku būdu – kūrybinėse stovyklose, meistrams už tai negaunant atlyginimo. Tokio kolektyvinio kūrybos būdo lietuvių liaudies tradicijos nepažįsta (tiesa, ir stovyklose atskiri statiniai kuriami individualiai, tačiau vienu metu ir vienoje vietoje).

Kūrybinių stovyklų praktika, jų patirtis neišblėso su sovietmečiu, ji sėkmingai naudojama iki šiolei. Tokių stovyklų kasmet rengiama po keletą, kai kurios net tam tikrais ciklais, nes per vienerius metus neišsemiamai kompleksui pasirinkta tema arba organizatoriai iš karto neturi reikiamų lėšų (medžiagoms, technikai, meistrų išlaikymui stovyklos metu ir kt.).

Kaip kūrybinių seminarų ar stovyklų rezultatas Atgimimo metais yra atsiradę Atminimo takas, Biliūno kelias, Maironio tėviškės ansamblis ir daugelis kitų.

Yra dar ir kitoks ansamblių bei kompleksų kūrimo kelias, kuriame savotiškai derinami kūrybinės stovyklos ir užsakymo metodai. Vienas pirmųjų tokių kompleksų – Žalgirio parko kompleksas. Užsakymo būdu kuriamas Tautos kančių memorialas Domeikavoje (meistrai dirba namuose, savo dirbtuvėse, tačiau statinių eskizai vertinami meno tarybos, meistrai gauna atlyginimą už darbą). Grynai užsakymo būdu sukurtas Partizanų memorialas Ukmergės rajone ir kt.

Visiškai naujas reiškinys yra tokių kūrybinių stovyklų internacionalizacija, t.y. kai medinių paminklų kompleksui sukurti yra kviečiami ir medžio drožėjai iš užsienio. Pastarieji atneša ne tik savo individualią patirtį, bet ir savo tautos tradicijas, kurios gan ryškiai matomos jų darbuose. Pirmoji tokia tarptautinė stovykla, pavadinta simpoziumu, įvyko Prienuose. Ji turėjo konkrečią, bet nepaprastai plačias erdves interpretacijai teikiančią temą – „Gamta – visų namai“. Jau buvo suorganizuota keletas tokių stovyklų, sukurta keletas kompleksų. Tai, sakyčiau, panašių simpoziumų, kuriuose dalyvauja ir lietuvių meistrai, atgarsis, lietuviškasis variantas. Tokio pobūdžio stovyklose itin svarbu išlaikyti nacionalinį savitumą, savos tautos tradicijas: keičiantis, dalijantis patirtimi išvengti sekimo.

Vis dažniau ir daugiau tokių stovyklų rengiama rajonuose, o jų organizatoriai, savotiški užsakovai yra vietos kultūros įstaigos ar organizacijos. Rengiant tokias stovyklas, ieškoma rėmėjų, mecenatų, nes viena įstaiga ar organizacija iš tiesų nepajėgia skirti tokiems darbams pakankamai lėšų. Finansavimo prasme tokios stovyklos ar simpoziumai yra savotiška kolektyvinė kūryba ar statyba, tarsi kokia talka, jeigu kalbėsime liaudies kalba.

Organizuojant tokias lokalines stovyklas, tarsi atsiranda galimybė ir proga atsižvelgti į tos vietovės kryždirbystės tradicijas, tačiau kryptingai kol kas to nesiekama, juolab kad meistrai dažniausiai kviečiami iš visos Lietuvos.

Pastebima tendencija kurti naujus sakralinio tipo ansamblius kaip savotiškus kryžiaus kelius, galbūt tai tam tikras Kalvarijų (Žemaičių, Vilniaus, Veprių) atgarsis. Nebūtinai šios Kalvarijos kuriamos kaip Kristaus kančios kelio stotys. Jų siužetai gali būti grindžiami netgi ne tradiciniais krikščioniškos kančios motyvais, tačiau kelio, kaip kančios išraiškos, idėja ryškiai dominuoja. Švč. M. Marijos kančios kelias Alksnėnuose, beje, retas ir Lietuvoje originalus (žinome tik nepaprastai žmonių mėgstamus ir talentingų meistrų sukurtus atskirus Pietos ir Sopulingosios atvaizdus tūkstančiais jų variacijų) ar partizanų kryžiaus kelias Ukmergės rajone yra gana artimi tradiciniam Kryžiaus kelio supratimui. O Tautos kančių kelias prie Domeikavos bažnyčios yra visiškai savita kančios interpretacija, jos atskirus darbus, tarsi stotis siejant su tragiškais tautos gyvenimo laikotarpiais.

Kad ir kaip būtų formuojama kančios išraiška – tradiciniu Kristaus kančios atvaizdavimu ar naujai interpretuotais siužetais – tokiose kryžių ir kitokių pavidalų statinių sancaupose labai aiškiai akcentuojamas kelio motyvas, kaip viso ansamblio ir atskirų kūrinių jungiamoji gija. Žmogus, eidamas nuo statinio prie statinio yra įtraukiamas į tos kančios apmąstymą.

b) *Savaiminės, spontaniškos sancaupos*. Kaip jau minėta, pirmoji ir didžiausia kryžių sancaupa yra Kryžių kalnas. Jo istorija gerai žinoma, todėl nėra prasmės jos čia atkartoti. Ir Kryžių kalno, ir vėliau atsiradusių kitų sancaupų esmė ta, kad jos formuojasi neorganizuotai kokioje ypatingesnėje vietoje, sakysim, ant piliakalnio. Ten statomi kryžiai turi padėkos, maldavimo intencijas ir yra kaip žmogaus maldos šauksmo regima išraiška, savotiškas votas.

Atgimimo metais įvairaus dydžio kryžių kalnelių ėmė rasti ir daugiau. Kartais juose derinami organizuotieji ir spontaniškieji elementai, t.y. kalnelio pradžiai postūmį duoda kieno nors asmeninė ar bendruomeninė iniciatyva, o jo plėtra vyksta savaiminiu būdu.

Organizuotu Kryžių kalno atbalsiu laikytini kryžiai Kauno Karo muziejaus sodelyje, pastatyti dar prieš karą. Ši sancaupa nėra įgijusi savai-

minės plėtros galbūt ir dėl to, kad pati vieta reikalavo gana griežtos reglamentacijos. Užtat kitas kryžių kalnelis, išaugęs Kaune ten, kur sovietmečiu stovėjo tankas „išvaduootojas“, nors irgi turintis gan ribotą erdvę, palaiptai plečiasi, tankėja.

Nemažai dabartinių kryžių kalnelių atsirado kaip savotiški memorialiniai kompleksai, skirti dažniausiai partizanų, tremtinių atminimui. Vienas pirmųjų – Veiverių Skausmo kalnelis, kuriame perlaidoti žuvę partizanai. Juo pasekęs yra Merkinės partizanų memorialas, kur derinami keli elementai: profesionalių dailininkų ir architektų kūryba (centrinė koplytėlė), liaudies meistrų pastatyti mediniai ir geležiniai kryžiai bei keletas spontaniškai atsiradusių paminklėlių.

Kaip visiškai spontaniška kryžių sancaupa yra Lazdijų rajono Kryžiai. Čia, nugriautos bažnyčios vietoje, slapta buvo statomi kryžiai. Nors pastatyta nauja bažnyčia, kryžiai čia tebevežami, daugiausia iš aplinkinių parapijų, kaupiasi kryželiai, rožančiai, liudijantys, kad čia yra savotiška maldavimų, aukų, padėkos vieta. Panaši vieta yra Šiaulių rajone, Žarėnų apylinkėje. Ji išsiskiria tuo, kad yra per kelis kilometrus nutolusi nuo kaimų į miško glūdumą. Yra išlikęs senasis šulinys, atstatyta nugriautoji koplyčia, aplink kurią sustatyti būreliai kryžių. Šią vietą ir šaltinį aplinkiniai žmonės laiko stebuklingais.

Spontaniškose kryžių sancauposose nėra planavimo logikos, statiniai savaime atsiduria vienas šalia kito. Puošybės atžvilgiu juose irgi kuo didžiausia įvairovė – nuo puošnių, gana didelių gabaritų kryžių iki visai paprastų konstrukcijų ir elementarių pavidalų. Šiaipjau, išskyrus Kryžių kalną ant Jurgaičių piliakalnio, kalneliuose dominuoja mažesni kryžiai, kartais besigrupuojantys aplink didesnę centrinę statinį, kaip savotišką visos sancaupos jungtį. Ir tai suprantama: sunku atvežti, pastatyti, be to, toks statinys traktuojamas ne kaip paminklas, juo labiau skirtas ne aplinkos papuošimui, o kaip auka.

Apžvelgus dabartinį sakralinių ir pasaulietinio turinio statinių vaizdą, akivaizdu, jog jis, kaip ir praeityje, liudija žmogaus dvasinę orientaciją ir išreiškia jo meninės išraiškos galias. Nenuostabu, kad šis vaizdas toks įvairus ir daugiasluoksnis: jį formavo žmogus (ir kūrėjas, liaudies meistras, ir tas, kuriam reikėjo medinio paminklo), blaškomas ir veikiamas istorinių aplinkybių, nešdamas savyje ir tautos, ir savo asmeninį skausmą bei aspiracijas. Turint tokią gausybę medinių paminklų lengviau skaityti ir žmogaus dvasios knygą, suvokti jo santykį su tautos dvasiniu, kultūriniu ir meniniu paveldu. Dabartinės tendencijos ir poslinkiai tiek kryždirbystės formos, tiek turinio srityje verčia ir džiaugtis dėl jos tokio stebėtino gyvybingumo, ir kiek nerimauti dėl jos ateities moderniajame pasaulyje.

CURRENT TRENDS IN THE MAKING OF CROSSES

Summary

The article analyzes the most important current problems of the making of crosses, especially its relation with ancient traditional crosses. The current situation in Lithuania is explained, mentioning the several layers of wooden folk art monuments: the still standing old crosses, the secular structures built in Soviet times (and still being constructed), and the restored current making of crosses (old classical crosses and their modern versions).

A considerable part of this article is dedicated to an analysis of the surviving heritage: the continuing deterioration of the crosses and the problems of their restoration and repair. The preservation of the heritage by moving old crosses to museum depositories and replacing them with copies is stressed. The issue of rebuilding destroyed crosses is also discussed.

The analysis of currently built structures focuses mostly on their relationship with the existing heritage. In this context the ensembles which were built following a certain plan and clusters that were formed independently, i.e. hills of crosses are recognized as independent phenomena.

The article emphasizes the vitality of the Lithuanian cross carving tradition which shows that it is an inborn feature of Lithuanian spiritual and artistic expression. It also analyzes the spirituality and artistry that has nurtured this masterpiece of verbal and non-material heritage.